

ГЕРМЕНЕВТИКА В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

HERMENEUTICS IN CIVIL LAW OF UKRAINE: THEORETICAL ASPECT

Павлюк Н.М., к.ю.н.,

асистент кафедри цивільного права та процесу

*Навчально-науковий Інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

Здійснено дослідження з виявлення змісту юридичної герменевтики та особливостей цивілістичної герменевтики. Доводиться, що герменевтична проблематика в цивільному праві тісно переплетена з проблемою розуміння та осмислення правової реальності у всій різноманітності її проявів, з онтологічними технологіями, а також з такими поняттями, як зміст, сутність, двозначність, символ, знак тощо, що вказує на методологічну універсальність юридичної, в тому числі й цивілістичної, герменевтики. Особлива цінність цивілістичної герменевтики як методу дослідження полягає в збагаченні понятійного апарату науки цивільного права та підвищенні ефективності всього механізму цивільно-правового регулювання. Встановлено, що цивілістична герменевтика зумовлена характерними ознаками цієї галузі права, тому має свої особливості, серед яких варто відмітити такі: особливий вид інтелектуально-вольової діяльності, заснованої на сукупності конкретних прийомів осмислення та методів тлумачення, який охоплює весь механізм правового регулювання, що виходить за рамки винятково застосування і реалізації цивільно-правових норм, і в основі якого лежить така властивість цивільного права, як системність; джерелами тлумачення в цивільному праві виступають як нормативні акти, тексти яких розроблені з широким застосуванням прийомів юридичної техніки, так і акти індивідуального регулювання, тексти яких переважно складені без використання спеціальних прийомів та професійної мови; метою є забезпечення умов для ефективного застосування цивільно-правових норм у правозастосовчій практиці шляхом подолання прогалин та колізій у праві та законодавстві та забезпечення балансу і гармонізації інтересів суспільства, держави й законних приватноправових інтересів суб'єктів цивільного права.

Застосування герменевтичного аналізу до дослідження цивільної реальності дозволить виявити системні проблеми у правотворчості та в організації практичної правової діяльності суб'єктів цивільних правовідносин, намітити шляхи їх удосконалення та досягнення поставленого завдання більш ефективними прийомами та способами.

Ключові слова: герменевтика, тлумачення, інтерпретація, юридична герменевтика, цивілістична герменевтика, правова норма, текст, цивільне право, правотворчість, правовідносини.

The paper identifies the content of legal hermeneutics and peculiarities of civil hermeneutics. The study proves that the hermeneutics problems in civil law are closely intertwined with the problem of understanding and comprehension of the legal reality in all the diversity of its manifestations, with ontological technologies, as well as with such concepts as content, essence, ambiguity, symbol, sign, etc. That indicates the methodological universal validity of legal hermeneutics, including civil one. Civil hermeneutics as a method of research is of particular value as it is able to enrich the conceptual apparatus of civil law science and increase the effectiveness of the entire mechanism of civil law regulation. The research established that civil hermeneutics is determined by the characteristic features of this field of law, so it has its own characteristics. There is the number of features that are worth mentioning. Firstly, a special type of intellectual and wilful activity is based on a set of specific methods of comprehension and methods of interpretation. It covers the entire mechanism of legal regulation which goes beyond exclusive application and implementation of civil law norms. It is based on such a property of civil law as a system. Secondly, sources of interpretation in civil law are both regulations, whose texts are developed with the extensive use of legal techniques, as well as acts of individual regulation, whose texts are mainly compiled without the use of special techniques and professional language. Finally, the purpose is to ensure the conditions for the effective application of civil law norms in law enforcement practice by bridging gaps and collisions in law and legislation and ensuring balance and harmonization of the interests of society, the state and the legitimate private interests of civil law actors.

The application of hermeneutics analysis to the study of civil reality will reveal systemic problems in law-making and in the organization of practical legal activity of subjects of civil legal relations. It will make possible to identify ways of their improvement and achieve the task with techniques and ways which are more effective.

Key words: hermeneutics, interpretation, legal hermeneutics, civil hermeneutics, legal norm, text, civil law, law-making, legal relations.

Актуальність теми. Період державотворення України, пов'язаний з багатьма соціально-економічними факторами, призвів до зміни законодавчих акцентів у регулюванні майнових та особистих немайнових відносин та оновлення цивільного законодавства. В умовах інтенсивних змін, що відбуваються в економіці, соціальній сфері та культурі, зростає число прийнятих законів та інших нормативно правових актів, які регулюють суспільні цивільно-правові відносини. Одним з головних складників процесу застосування норм цивільного права в процесі участі в економічних суспільних відносинах є необхідність з'ясування того змісту, який законодавець вкладав в ту чи іншу правову норму в процесі її розробки та прийняття. Крім того, за недостатньої системності, плановості та координованості законотворчих процесів іноді страждає якість прийнятих законів, правове поле є розмитим, неефективним і створює труднощі у правозастосуванні. Як відмічає В. Ротань, незаперечним фактом є та обставина, що внаслідок інтенсивної правотворчої діяльності законодавство з дня набуття Україною незалежності розвивалось шляхом недостатнього опрацювання, невиправданого ускладнення, значного зниження рівня формальної визначеності та різкого посилення суперечності між нормативно-правовими

актами [13, с. 28]. Тому ефективність правового регулювання суспільних відносин багато в чому залежить від з'ясування істинного змісту правових норм, що підлягають застосуванню.

У цьому контексті особливої актуальності набуває вивчення феномена правової інтерпретації та тлумачення права, які допомагають правозастосовувачу правильно зрозуміти сферу дії правової норми, коло осіб, на яких поширюється її дія, зміст того чи іншого законодавчого терміну.

Практична необхідність з'ясування дійсного змісту цивільно-правової норми в процесі її застосування передусім зумовлена тим, що норма цивільного права представлена для правозастосовувача у вигляді певного набору символів державної мови, з'єднаних в граматичні речення, сукупність яких має певне смислове значення, що підлягає з'ясуванню. При цьому буквальне словесне вираження правової норми не завжди відповідає її дійсному смислому змісту, закладеному законодавцем, що може бути зумовлено різними факторами. Тому осмисленню і з'ясуванню змісту такої норми сприяють методи спеціально-юридичного тлумачення.

Тенденцією сучасної правової науки, в тому числі й цивільної, є залучення до пізнання права методологіч-

ного інструментарію суміжних гуманітарних дисциплін, таких як філософія, соціологія, антропологія тощо. Відображенням цієї тенденції є проникнення в сферу правових досліджень ідей такого сучасного напрямку філософської думки, що переосмислює традиційні погляди на такий феномен інтерпретації, як філософська герменевтика. Вона піднімає уявлення про інтерпретацію на якісно новий рівень, розширює уявлення про мову як невіддільну властивість буття, збагачує обмежене рамками позитивістської методології теоретичне знання про правову інтерпретацію, її методи та особливості їх застосування. Завдяки своєму онтологічному характеру герменевтика сприяє збагаченню уявлень не тільки про тлумачення права і правової дійсності загалом, а й про основні правові категорії [12, с. 11].

Органічне поєднання феномену правової інтерпретації та філософської герменевтики привело до розвитку самостійної правової категорії «юридична герменевтика», яка являє собою осмислення права крізь призму філософських уявлень про інтерпретацію. Юридична герменевтика як розділ науки про розуміння обґрунтовується насамперед необхідністю виявлення місту і значення права та його єдиного розуміння всіма суб'єктами суспільних відносин і, як наслідок, ефективною реалізації. Цивілістична герменевтика як вид юридичної герменевтики, враховуючи особливості цивільного права України, є системою знань про розуміння та тлумачення текстів цивільного законодавства і, на відміну від звичайного тлумачення, дає їм методологічне обґрунтування.

На актуальність дослідження цивілістичної герменевтики істотно впливає посилення впливу цивілістичної науки на правозастосовчу практику і модернізація цивільного законодавства загалом. Все більше ускладнення цивільно-правових відносин закономірно потребують удосконалення способів тлумачення норм цивільного права і врахування динаміки їх співвідношення в різних сферах правового регулювання, що сприятиме подоланню суперечностей, прогалин і колізій в цивільному праві. Тому теоретична розробка проблематики цивілістичної герменевтики є однією з важливих і актуальних завдань цивілістики.

Метою статті є з'ясування особливостей цивілістичної герменевтики і розкриття її теоретичних та евристичних можливостей як визначального методу інтерпретації та тлумачення у сфері цивільного права.

Ступінь дослідження теми. Теоретичною базою дослідження стали наукові праці вчених, які здійснили вагомий внесок у розробку загальної герменевтичної методології, таких як М. Бахтін, Г. Гадамер, Ю. Хабермас, М. Хайдеггер, Ф. Шлейєрмахер, а також праці класиків цивілістичної думки та тих дослідників, наукові розвідки яких присвячені проблемам юридичної герменевтики, зокрема: С. Алексєєва, А. Венедиктова, О. Дзери, А. Довгерта, Т. Кашаніної, Д. Керімова, В. Луця, Р. Майданника, В. Мамутова, З. Ромовської, О. Рогача, Ю. Толстого, С. Харитонова, Я. Шевченко, Г. Шершеневича та інших.

Виклад основного матеріалу. Як відмічалось, цивілістична герменевтика є складником юридичної герменевтики, тому нерозривно пов'язана з розумінням останньої, її принципів, прийомів і методів. Відправною точкою розуміння юридичної герменевтики, як відомо, є мистецтво тлумачення сенсу письмових текстів. Із погляду української мови «тлумачити» означає визначати зміст, роз'яснити, з'ясувати суть чого-небудь, а під «тлумаченням» розуміється ще й текст, який містить пояснення, трактування чого-небудь [5 с. 1456]. В юридичній енциклопедії під тлумаченням норм права розуміють «інтелектуально-вольову діяльність, спрямовану на з'ясування і роз'яснення волі законодавця, матеріалізованої у нормі права, а також результати цієї діяльності» [18, с. 80]. Водночас у науковій юридичній літературі використовується

термін «інтерпретація», під яким так само розуміється дія з розкриття змісту чого-небудь; пояснення, витлумачення [5, с. 502]. Якщо «тлумачення» та «інтерпретація» розглядаються як синонімічні, позначаючи однакову діяльність, то «герменевтика», на думку С. Палешник, виступає як більш загальна категорія щодо двох перших і включає їх у себе [15, с. 12].

Але більш глибокого та єдиного розуміння того, що ж являє собою юридична герменевтика, і досі немає. У наукових джерелах ми знаходимо різні визначення юридичної герменевтики, як-от: «вершина майстерності тлумачення юридичних термінів і понять» [1, с. 134]; «наука про розуміння у правовій комунікації, головною функцією якої є забезпечення інтерпретації юридично значимих текстів і фактів, яка б відповідала духу права» [11, с. 109]; «наука про способи з'ясування та роз'яснення змісту правової норми (волі) (тлумачення), а також знання про способи викладу правової норми, волі в юридичному тексті (юридична техніка)» [7, с. 82–85]; «ключовий метод юридичної науки та право розуміння загалом, як інструмент інтерпретації правових норм у практичній юридичній діяльності» [4, с. 37]; «юридична техніка в широкому значенні, що має своїми загальними завданнями осмислення й об'єктивацію права» [9, с. 86].

З представлених визначень випливає, що юридична герменевтика наближена або прирівнюється до тлумачення, тобто з'ясування закладеного законодавцем змісту правового акту. Але окремими вченими доводиться певна відмінність між юридичною герменевтикою і тлумаченням. Так, Е. Кузбагаров вважає, що зазначені поняття знаходять свою схожість у разі усунення суб'єктивізму в праворозумінні і правозастосованні, а відмінність полягає в тому, що юридична герменевтика методологічно забезпечує перехід від розуміння змісту норми права до пояснення її сутності, тоді як тлумачення головним чином зосереджується виключно на сфері правозастосовання. Таким чином, на думку цього автора, наявність методологічного складника в юридичній герменевтиці робить її більш об'ємною в розумінні і цим самим дозволяє її відрізнити від тлумачення [10, с. 208].

А. Овчинников розуміє юридичну герменевтику ширше. На його думку, найбільш важливими питаннями герменевтики права, крім проблем тлумачення, є такі: які є особливості пізнавальної функції правосвідомості, яким чином цінності впливають на вибір специфічно значимого рішення, якою є природа правової інтуїції, в чому специфіка правової логіки тощо [14, с. 260].

О. Борисов також розглядає юридичну герменевтику як більш широке поняття, ніж тлумачення, і зазначає, що при цьому в процесі тлумачення поряд з лінгвістичними методами широко використовуються методи подвійної чи потрійної рефлексії, які полягають в тому, що інтерпретації піддається не тільки текст і конкретно-історична ситуація, а й сам автор [3, с. 43–47]. За Гадамером, головне завдання герменевтики полягає не стільки в розробці сукупності правил або процедур з метою інтерпретації тексту, скільки в ідентифікації того, що в дійсності відбувається з інтерпретатором в самому процесі інтерпретації. Таким чином, герменевтика ставить перед собою онтологічне завдання, а саме: пояснити відносини між текстом і інтерпретатором, минулим і сьогоденням, сьогоденням і майбутнім, тобто тими герменевтичними відносинами, які знаходяться в основі розуміння [6, с. 373].

В цьому аспекті можна говорити про те, що юридична герменевтика антропологічна за своєю природою, оскільки процес з'ясування сутності змісту норми, розуміння права пов'язаний з особистісними характеристиками інтерпретатора, рівнем його освіти, професійної підготовки, загальним світоглядом та правосвідомістю. Правосвідомість та правове мислення інтерпретатора відбивається в герменевтичному колі інтерпретації, тума-

чення і правозастосування, в зв'язку з чим очевидно, що правове мислення і є тим механізмом, який дозволяє практикуючому юристу зрозуміти і визнати сутність і зміст закону, співвіднести його з конкретною ситуацією, зрозуміти й осмислити ситуацію, до якої необхідно застосувати цей закон, з правового погляду.

Як справедливо стверджує А. Писаревський, правове мислення в контексті дослідницької проблематики в процесі тлумачення та інтерпретації правової норми повинно розглядатися таким чином: по-перше, повне розуміння сутності будь-якої позитивної норми права неможливо без її зіставлення з конкретною ситуацією; по-друге, застосування правової норми як співвіднесення одиничного і загального, і застосування норми до будь-якої типової ситуації реалізуються з однією й тією ж здатністю правового судження; по-третє, у всіх перерахованих процесах присутній інтуїтивний компонент «бажаного права», який здійснює оцінку ситуації з позиції загальності; по-четверте, оцінка з погляду чинного права (“*de lede lata*”) ніколи не обходиться без оцінки того, що є бажаним (“*de lede ferenda*”). Тому одним з найважливіших завдань герменевтики правового мислення є виявлення механізмів взаємодії соціокультурного середовища та інтерпретації людиною соціально-правової реальності [16, с. 27–28].

О. Борисов звертає увагу й на обмеженість положень самої юридичної герменевтики. На його думку, виникнувши на тлі феноменології, герменевтика права успадкувала ті ж недоліки, що і феноменологія права, головним недоліком якої є відсутність або недостатність чіткого, експліцитно трансцендентального критерію правових явищ [3, с. 44]. Тому, на переконання Борисова, надзвичайно плідні ідеї герменевтики (про розуміння як онтологію соціальної реальності, про необхідність врахування контексту – конкретної життєвої ситуації для адекватності тлумачення, про співвідношення типів тлумачення і стадій інтерпретаційного процесу) не отримали логічної завершеності. Те, що буття права включає тлумачення норм права і ситуацію реалізації права, ще не говорить про те, які норми права і життєві ситуації можуть претендувати на статус правових (або за яким критерієм розрізнати правове і неправове). З рівною підставою тлумаченню підлягають усі закони, незалежно від того, визнаються вони справедливими чи ні. Методики інтерпретації (в тому числі критика), на думку Борисова, звичайно, допомагають виявленню сенсу норми, що тлумачиться, але самі по собі критеріїв їх розмежування не містять [3, с. 44–45]. Тому слушно, на наш погляд, є наявна в доктрині права думка щодо необхідності розширення методів юридичної герменевтики такими філософськими герменевтичними методами тлумачення й інтерпретації, як метод дистанціювання, метод варіації, метод траєкторії, метод герменевтичного кола, та іншими, які можна розглядати як цілісну систему евристичних можливостей, способів, прийомів та універсальних принципів пізнавальної діяльності, що не суперечать прийнятим у юридичній науці уявленням про прийоми і способи тлумачення.

Ба більше, ці юридичні прийоми і способи тлумачення, по суті, є приватними аспектами герменевтики (наприклад, граматичне тлумачення вже описано у Ф. Шлейєрмахера як необхідний етап інтерпретації – з'ясування сенсу окремих слів і виразів; систематичне та історико-політичне тлумачення являють собою різні варіанти звернення до контексту для висунення гіпотез тощо) [17, с. 398].

Отже, як слушно зазначає А. Бернюков, з простого інструмента з витлумачення текстів нормативно-правових актів юридична герменевтика як унікальна універсальна методологія галузі юриспруденції в сучасній своїй концепції перетворилася на надпотужний та складний, але в той же час універсальний засіб інтерпретації будь-якої духовної людської діяльності у сфері юриспруденції [2, с. 9].

Застосування герменевтичного аналізу до дослідження цивільно-правової реальності дозволяє виявити системні проблеми, пов'язані з неоднорідністю за своєю природою і формальним виразом юридичних текстів, які входять в предметну сферу науки цивільного права. На відміну від більшості галузевих наук, які вивчають публічне право, до складу юридичних текстів у науці приватного права включаються не тільки джерела права, які виходять від держави, а й акти власної правотворчості суб'єктів. Тобто юридичні тексти можуть міститися в нормативних правових актах, правових звичаях, договорах, статутах, регламентах та інших внутрішніх документах. Нормативні правові акти, що є джерелом цивільного права і виходять від держави, завжди закріплені в письмовій формі. Правові звичаї також є джерелами права, проте не виходять від держави, а формуються суб'єктами права шляхом систематичного повторення, можуть виражатися не тільки в формі письмового тексту, але й в усній формі і в формі поведінкових актів. Всі ці юридичні тексти вимагають осмислення, і на його основі – побудови несуперечливого знання [8, с. 3]. Така очевидна специфіка текстів цивільного права вимагає й особливої методики їх тлумачення та інтерпретації.

Негативними тенденціями у галузі цивільного права, які актуалізують необхідність застосування прийомів і методів герменевтичного тлумачення, є посилення суперечностей між положеннями актів цивільного законодавства, ускладнення їх текстів, неоднозначність термінологічної визначеності та дублювання понять. Як відмічають В. Ротань, І. Самсін, А. Ярема та інші науковці, ця негативна тенденція особливо проявилася у змісті Цивільного кодексу [13, с. 29–30]. Так, для прикладу, названими авторами наводиться ч. 2 ст. 216 ЦК, до якої включене загальне положення, відповідно до якого «якщо у зв'язку із вчиненням недійсної правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною». Щоб пояснити, як же співвідноситься це положення із спеціальними правилами про наслідки недійсності окремих видів правочинів, необхідно, за словами вказаних авторів, здійснити дуже складний аналіз з використанням методологічного інструментарію, яким ніхто не володіє [13, с. 29–30].

Це доводить, що з'ясування дійсного змісту правової норми лише простим ознайомленням з її текстом є неможливим і необхідним є широке застосування положень герменевтичної методології в цивільно-правовій науці.

Таким чином, у сучасній цивілістиці спостерігається яскраво виражена проблема, пов'язана з тлумаченням правових норм. Недоліки сучасної цивілістичної герменевтики проявляються передусім у тому, що вона спирається в основному на семантичний і логічний аналіз правового тексту. Але, як слушно відмічає А. Борисов, логіцизм не може пояснити початковий і кінцевий етап мислення, а отже, і тлумачення правових норм, і слід шукати інші варіанти подолання цих обмежень, одним з яких є використання всього гносеологічного потенціалу герменевтики [3, с. 43–47].

Висновки. Отже, цивілістична герменевтика зумовлена характерними ознаками цієї галузі права, тому має свої особливості, серед яких варто відмітити такі: особливий вид інтелектуально-вольової діяльності, заснованої на сукупності конкретних прийомів осмислення та методів тлумачення, який охоплює весь механізм правового регулювання, що виходить за рамки виключно застосування і реалізації цивільно-правових норм, і в основі якого лежить така властивість цивільного права, як системність; джерелами тлумачення в цивільному праві виступають як нормативні акти, тексти яких розроблені з широким застосуванням прийомів юридичної техніки, так й акти індивідуального регулювання, тексти яких переважно складені без використання спеціальних прийомів та професійної

мови; метою є забезпечення умов для ефективного застосування цивільно-правових норм у правозастосовчій практиці шляхом подолання прогалин та колізій у праві та законодавстві та забезпечення балансу і гармонізації інтересів суспільства, держави й законних приватноправових інтересів суб'єктів цивільного права.

Застосування герменевтичного аналізу до дослідження цивільної реальності дозволить виявити системні проблеми у правотворчості та в організації практичної правової діяльності суб'єктів цивільних правовідносин, намітити шляхи їх удосконалення та досягнення поставленого завдання більш ефективними прийомами та способами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С.С. *Государство и право: учеб. пособие*. Москва. 2009. С. 134.
2. Бернюков А.М. Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя (філософсько-теоретичний аналіз) : автореф. дис.... канд. юрид. наук. 12.00.12. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів. 2008. 18 с.
3. Борисов А.И. Рефлексивные проблемы цивилистической герменевтики. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов. Грамота. 2009. № 3 (4). С. 43–47.
4. Васильковский Е.В. Цивилистическая методология. Ч. 1. Учение о толковании и применении гражданских законов. Одесса : Экономическая тип. 1901. 376 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов. на CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
6. Гадамер Х. Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. Москва : Прогресс. 1988. 704 с.
7. Гермашев А. Н. Юридическая герменевтика как наука о способах изложения воли в юридическом тексте и способах ее толкования. *Законы России*. 2010. № 1. С. 82 – 85.
8. Дзебань А. П., Яроцкий В. Л. Общометодологические и эвристические аспекты современных цивилистических исследований. http://77.244.44.156/bitstream/123456789/13037/1/Dzeban_Yrockiy_176-205.pdf (дата звернення 22.10.2020р.).
9. Крусс В.И. Юридическая техника – юридическая герменевтика – конституционный порядок. *Проблемы юридической техники*. Сб. статей / Под ред. В.М. Баранова. Н. Новгород. 2000. С. 86.
10. Кузбагаров Э.А. Юридическая герменевтика принуждения в публичном интересе в гражданском праве. *Вестник ТвГУ. Серия: Право*. 2020. № 1 (61). С. 208–215.
11. Малинова И.П. Философия права и юридическая герменевтика: монография. Москва : Норма. 2018. С. 109.
12. Малиновская Н.В. Интерпретация в праве: генезис, эволюция, актуализация : автореф. дис....канд. юрид. наук.12.00.01. Москва. 2010. 29 с.
13. Новітнє вчення про тлумачення правових актів : навч. посіб. з курсу тлумачення правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / В.Г. Ротань, І.Л. Самсін, А.Г. Ярема та ін. ; відп. ред., кер. авт. кол. В.Г. Ротань. Харків : Право. 2013. 752 с.
14. Овчинников А.И. Правовое мышление : дисс.... док-ра. юрид. наук. 12.00.01. Ростов-на-Дону. 2004 512 с.
15. Палешник С.І. Тлумачення в судовій практиці: поняття, особливості, види : дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Національний юридичний університет ім. Я. Мудрого. Харків. 2016. 186 с.
16. Писаревский А.Е. Юридическая герменевтика. Социально-философская методология интерпретации и толкования правовых норм : автореф. дис. канд. философ. наук. 09.00.11. Краснодарская академия МВД России. Краснодар. 2004. 32 с.
17. Юридическая герменевтика в XXI веке: монография / под общ. ред. Е. Н. Тонкова, Ю. Ю. Ветютнева. СПб.: Алетейя, 2016. 440 с.
18. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ, 2004. Т. 6 : Т-Я. 768 с.